

<https://jhr.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Historical Researches

E-ISSN: 2476-3306

Document Type: Research Paper

Vol. 16, Issue 2, No.62, Summer 2024

Received: 14/12/2024 Accepted: 11/02/2025

The Prophet's Mantle and Its Diverse Narratives

Marziyeh Ramazani Mobarakeh

Ph.D. student of Islam History, Payame Noor University, Tehran, Iran

marziehramezani@student.pnu.ac.ir

Yazdan Farrokhi *

Associate professor, Department of History, Payame Noor University, Tehran, Iran

y_farrokhi@pnu.ac.ir

Mojtaba Soltani Ahmadi

Associate professor, Department of History and Civilization of Islamic Nation, Payame Noor University, Tehran, Iran

msoltani94@pnu.ac.ir

Mehdi Ebadi

Associate professor, Department of History and Civilization of Islamic Nation, Payame Noor University, Tehran, Iran

m.ebadi@pnu.ac.ir

Abstract

The Burda, believed to be the mantle of Prophet Muhammad (PBUH), is claimed to have served as a symbol of legitimacy for Umayyad and Abbasid caliphs during investitures and other significant events. According to the prevailing narrative, the Burda was passed from Ka'b bin Zuhair to Mu'awiyah and subsequent Umayyad caliphs, eventually reaching the Abbasids, where it remained in Baghdad until the end of the Abbasid Caliphate. It is further asserted that the relic was transferred to Egypt and ultimately to the Ottomans, where it resides today. While the Burda's fame and significance are widely recognized, its origin and historical trajectory are subjects of considerable debate and uncertainty. This article employed a descriptive and analytical approach, gathering textual data from historical sources through documentary methods coupled with a critical evaluation of relevant scholarship. It investigated the reliability and trustworthiness of the historical narrative concerning the Burda attributed to Prophet Muhammad (PBUH), examining the content of historical texts. The research revealed that this narrative was absent from early historical sources and was fraught with inconsistencies regarding its origin and accessibility. It argued that the caliphate's pressing need for such a symbol had led to the perpetuation of claims about its existence and authenticity, which were reflected in historical texts. Consequently, contemporary researchers had often accepted this narrative uncritically.

Keywords: Prophet's Mantle, Ka'b ibn Zuhair, Ahl-e Ila, Muslim Governors.

* Corresponding author

2476-3306 © University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

10.22108/jhr.2025.143635.2736

Introduction

During the Abbasid Caliphate, prominent customs and rituals included draping the Burda (mantle), holding the Qadib (staff), and wielding the Saif (sword), particularly during the Bay'ah (oath of allegiance) ceremony for the Caliph. These items were claimed to be part of Prophet Muhammad's (PBUH) legacy, symbolizing the Caliph's authority and legitimacy. By utilizing these relics, the Caliphs aimed to present themselves as the rightful successors to the prophet (PBUH) in the eyes of the Muslim community. The possession of these symbols was deemed essential for ascending to the Caliphate, underscoring their significance in legitimizing the ruler's authority.

Given their historical and legitimizing roles, it is important to investigate when and how these symbols came into the possession of the Caliphs. Notably, these relics, especially the Burda, were not directly given to the Caliphs by the prophet (PBUH). Furthermore, numerous contentious accounts exist regarding how the Burda reached the Caliphs, raising questions about the authenticity and historical accuracy of these narratives.

The *Mafatih al-Ulum* encyclopedia authored by Abu Abdullah al-Khwarizmi presents a unique narrative concerning the Burda. It states: "It is the garment or mantle that the Messenger of God (PBUH) bestowed upon the poet Ka'b bin Zuhair and Mu'awiyah purchased it from Ka'b and thereafter the Caliphs inherited it". Al-Khwarizmi's account implies the existence of a single Burda—the one given by the prophet (PBUH) to Ka'b, which subsequently passed to Mu'awiyah and then to the Abbasid Caliphs. This narrative has been widely accepted by contemporary historians and is frequently cited in encyclopedias, scholarly articles, and research books. However, as this article demonstrated, this view is inconsistent with the content of early historical texts and established scholarly standards of historical research, rendering its presentation as a definitive "historical proposition" highly questionable. Thus, the central question arises: to what extent are the historical accounts regarding the Burda—claimed by the Caliphs to be attributed to the prophet (PBUH)—historically credible based on the available evidence?

Materials & Methods

This article employed a descriptive and analytical approach, focusing on the collection of data from historical texts through documentary analysis and a critical evaluation of relevant scholarship. The study aimed to differentiate between various narratives, traced their earliest origins in historical texts, and analyzed their evolution over time. By critically examining the sources and their contexts, this research sought to assess the reliability and authenticity of the claims surrounding the Burda.

Research Findings

Contrary to al-Khwarizmi's 4th-century AH account regarding the Burda, which he claimed was given by the prophet (PBUH) to Ka'b bin Zuhair—a narrative accepted by some contemporary researchers—this historical proposition was not entirely tenable. Early Hadith sources discussing the Burda do not mention its gifting to Ka'b Ibn Qutaybah Dinawari's *Kitab al-Shi'r wa al-Shu'ara*, often cited as the oldest source for this claim, was fundamentally a work of "literary history" rather than historiography or Hadith literature. Consequently, its account was neither widely disseminated nor elaborated upon by later historians. Furthermore, *Lata'if al-Ma'arif*, the first source to relay Dinawari's narrative, was not considered an early or reliable source as its content was influenced more by anecdotal and entertaining storytelling than by rigorous historical analysis.

Al-Mawardi and Ibn Farra' were among the first to highlight the disagreements and doubts surrounding the Burda narrative. The existence of "disagreement" among their contemporaries regarding the authenticity of the Burda gifted by the prophet (PBUH) to Ka'b warranted further scrutiny. Some accounts from that era suggested that the Burda in the possession of the Caliphs was the one given by the prophet (PBUH) to the "people of Ayla", indicating that the Umayyad Caliphs had been deprived of it until the reign of Marwan ibn Muhammad. However, the narrative of the "Burda of the people of Ayla" was itself contentious. In the 7th century AH, Yaqu

reported that the people of Ayla claimed to still possess the Burda of the prophet (PBUH). The situation became even more complex with the assertions of Imami Hadith scholars, who maintained that a Burda of the prophet (PBUH) was held by Ali (AS) during his caliphate. The existence of at least 3 competing narratives—the “Burda of Ka’b”, the “Burda of the people of Ayla”, and the “Burda of Ali (AS)” —challenged the authenticity of the Abbasid Caliphs’ claim to the unique Burda of Ka’b.

Additionally, historical accounts often mentioned the loss or destruction of the Burda while in the possession of the Abbasid Caliphs. For example, there were reports of its temporary loss to the Seljuks, al-Mas’udi’s account of its disappearance following the assassination of al-Muqtadir and its alleged destruction during Hulagu Khan’s conquest of Baghdad. Iranian historians of the Ilkhanate, who were closer to these events, emphasized the Burda’s definitive disappearance, a claim supported by the silence of 7th and 8th-century Mamluk texts. However, references to its presence re-emerged in the 9th and 10th centuries, noting its association with the Abbasid Caliphs in Egypt and later the Ottoman Sultans. Ottoman texts, while corroborating this narrative, offered justifications for the earlier reports of its loss to the Mongols, distinguishing between the “Burda of Ka’b” (lost) and the “Burda of the people of Ayla” (preserved).

Discussion of Results & Conclusion

The findings of this research indicated that the acceptance of the Burda as a legitimizing symbol for the Umayyad, Abbasid, and Ottoman rulers was highly contentious when examined through the lens of early historical texts. There was no definitive or unquestionable narrative regarding its transmission to the Caliphs. The claims made by the Abbasids in Egypt and later by the Ottomans lacked convincing evidence and were riddled with inconsistencies. Ultimately, the authenticity of the Burda remained uncertain and historians could only discuss the “perceptions” and “claims” of individuals from each historical period regarding this relic. The narratives surrounding the Burda, rather than reflecting historical facts, revealed the political and symbolic needs of ruling dynasties to legitimize their authority through connections to the prophet (PBUH).

پژوهش‌های تاریخی

سال شانزدهم، شماره دوم (پیاپی ۶۲)، تابستان ۱۴۰۳، ص ۹۴-۷۷

تاریخ وصول: ۱۴۰۳/۹/۲۴، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۲۳

مقاله پژوهشی

برده پیامبر(ص) و روایت‌های گوناگون آن

مرضیه رضائی مبارکه، دانشجوی دکترای تاریخ اسلام، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

marziehramezani@student.pnu.ac.ir

یزدان فرخی * ، دانشیار گروه تاریخ، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

y_farrokhi@pnu.ac.ir

مجتبی سلطانی احمدی، دانشیار گروه تاریخ و تمدن اسلامی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

msoltani94@pnu.ac.ir

مهدی عبادی، دانشیار گروه تاریخ و تمدن اسلامی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

m.ebadi@pnu.ac.ir

چکیده

درباره «برده» یا «ردای» منسوب به پیامبر(ص) به‌عنوان یکی از نشانه‌های خلفای اموی و عباسی، در هنگام بیعت یا مناسبت‌های دیگر، ادعا شده که از طریق کعب بن زهیر به دست معاویه و دیگر خلفای اموی و سپس خلفای عباسی رسیده و تا پایان خلافت عباسی در بغداد و سپس در مصر و از آن‌پس در میان عثمانی‌ها و تا به امروز برجای مانده است. اگرچه درباره شهرت و اهمیت برده اتفاق نظر وجود دارد، اما در خصوص خاستگاه و سرگذشت آن در دوره‌های مختلف، اختلاف و پرسش‌های فراوانی مطرح شده است. باین‌همه شماری از متون تاریخی و به تبع از آن شماری از پژوهش‌های معاصر، روایت یادشده را به‌عنوان گزاره تاریخی پذیرفتنی تلقی کرده‌اند. بنابراین در این مقاله، به شیوه توصیفی و تحلیلی و مبتنی بر گردآوری داده‌های متون تاریخی به روش اسنادی و رویکرد انتقادی به پژوهش‌های مرتبط انجام شده و به این پرسش می‌پردازد که گزاره تاریخی یادشده درباره برده منسوب به پیامبر(ص) با در نظر گرفتن محتوای متون تاریخی تا چه اندازه معتبر و مورد وثوق است؟ این پژوهش نشان می‌دهد که روایت یادشده در متون تاریخی متقدم نیامده و پیاپی درباره خاستگاه و در دسترس بودن آن، اختلاف نظر مطرح شده است اما به دلیل نیاز ضروری دستگاه خلافت به آن، همواره خیر در دسترس بودن و اصیل بودن آن رواج یافته و از این‌رو بازتاب آن در متون تاریخی دیده می‌شود و در پی آن، پژوهشگران معاصر نیز بدون تأمل درباره آن، روایت یادشده را پذیرفته‌اند.

واژه‌های کلیدی: برده پیامبر(ص)، کعب بن زهیر، اهل ایل، روایت‌های تاریخی، حاکمان مسلمان

* نویسنده مسئول

۱. مقدمه

در دوره خلافت عباسی از رسوم و آیین‌های مشهور می‌توان به بردوش افکندن بُرده (ردا)، به‌دست‌گرفتن قضیب (عصا) و سیف اشاره کرد که به‌ویژه در هنگام بیعت در جایگاه «خلیفه» انجام می‌شد. درباره‌ی لوازم یادشده گفته می‌شد که آنها میراث پیامبر (ص) در دست خلیفه است و به‌ویژه از مندرجات کتاب رسوم *دارالخلافة* می‌توان به اهمیت آنها به‌روشنی پی برد (صابی، ۱۴۰۶ق، ص. ۹۰-۹۱).^۱ معنای این کار، بیش از هر چیز آن بود که خلفا با بهره‌برداری از طرح این نشانه‌های برجای‌مانده از سوی پیامبر (ص)، این امکان را به دست آورند تا در نظر عموم مسلمانان، خلیفه^۲ یا جانشینی برحق و معتبر جلوه کنند. ضرورت این نشانه‌ها برای جلوس بر جایگاه خلافت تا به حدی بود که به‌همراه داشتن این لوازم و نشانه‌ها برای خلیفه جدید، امری ضروری بود.

نمونه‌ای از آن ضرورت را در به‌خلافت‌نشستن هادی (خلافت ۱۶۹ تا ۱۷۰ق) می‌توان مشاهده کرد. هنگامی که، «مهدی» خلیفه عباسی (خلافت ۱۵۸ تا ۱۶۹ق)، درگذشت، هادی، ولیعهد وی، در گرگان به سر می‌برد و مطابق رسم معمول برای بیعت باید به بغداد باز می‌گشت (دینوری، ۱۳۷۳، ص. ۳۸۶). در این میان «هارون»، برادر خلیفه تازه، بی‌درنگ، با هادی در جایگاه خلیفه جدید مکاتبه کرد. او همراه با «برید» برای او «خاتم و القضیب و البُرده» فرستاد. ثعالبی در میان اخبار مشهورات در تاریخ جهان اسلام

^۱ همچنین بنگرید به مدخل «خلافت» در دانشنامه جهان اسلام (میرابوالقاسمی، ۱۳۹۳).

^۲ بنا به قول مشهور ابوبکر را «خلیفه رسول‌الله» می‌نامیدند به معنای جانشین پیامبر و چون عمر به خلافت رسید «خلیفه خلیفه رسول‌الله» گفتند و این دست‌کم از جهت «تطویل» سخن پسندیده واقع نشد و از آن‌پس به خلفا «امیرالمومنین» گفتند (نک: ابن سعد، ۱۴۱۰ق، ج. ۲۱۳/۳؛ طبری، ۱۳۸۷ق، ج. ۲۰۸/۴).

در سده چهارم قمری و در زیر نام «خلیفه‌ای که با برید به مرکز خلافت آمد» به سه نشانه یادشده، به‌گونه‌ای اشاره کرده که گویی فقط کسی می‌تواند خلیفه خوانده شود که نشانه‌های یادشده را به همراه داشته باشد (ثعالبی، ۱۸۶۷م، ص. ۷۹؛ ثعالبی، ۱۳۶۸، ص. ۱۸۴) یا اینکه نشانه‌های یادشده به‌ضرورت باید در دست خلیفه جدید باشد.

از کارکردهای دیگر این بُرده، آن بود که اشخاص سرشناس مانند عمیدالملک، وزیر آلب ارسلان، در هنگام مرگ وصیت کرده بود تا قطعه‌ای از بُرده هدیه‌شده از سوی خلیفه «قائم» (خلافت ۴۲۲ تا ۴۶۷ق) را به همراه کفن او دفن کنند (نخجوانی، ۱۳۱۳، ص. ۲۶۵-۲۶۶) تا گویا بدین ترتیب به آن تبرک جویند و مشمول رحمت الهی شوند. با لحاظ این اهمیت تاریخی و اعتباربخشی آن، باید پرسید که این نشانه‌ها از چه زمانی و به چه شیوه‌ای به دست خلفا افتاده بود؟ این نشانه‌ها به‌ویژه بُرده که به آن افتخار می‌شد و بخشی از اعتبار و مشروعیت خلفا از آن به دست می‌آمد، نه تنها به دست پیامبر (ص) به ایشان داده نشده بود، بلکه درباره‌ی شیوه رسیدن آن به خلفا سخن فراوان است و سر برآوردن آن در میان رسوم ثابت و ضروری خلافت بحث‌برانگیز می‌کند.

به‌هرروی، در دانشنامه *مفاتیح العلوم*، نوشته ابوعبدالله خوارزمی که حدود سال‌های ۳۶۷ تا ۳۷۲ق و در دربار سامانیان (نوح بن منصور ۳۶۵ تا ۳۸۷ق) و مقارن با خلافت «طائع» (خلافت ۳۶۳ تا ۳۸۱ق) نوشته شده، روایتی یگانه درباره بُرده درج شده و در آن گفته شده: «جامه یا بردی است که رسول خدا(ص) به تن کعب بن زهیر شاعر کرد و معاویه آن را از کعب خرید و از آن‌پس خلفا وارث آن می‌شدند» (خوارزمی، ۱۴۲۸ق، ص. ۱۱۶). چنان‌که ملاحظه می‌شود «خوارزمی» به‌گونه‌ای سخن گفته است که

سیاسی و دولت در اسلام هم گزاره تاریخی یادشده درباره بُرده پیامبر (ص) پذیرفته شده است؛ بااین‌افزوده که پس از واژگونی خلافت عباسی بغداد، نخست به «مصر» و سپس با فتح مصر به دست سلطان سلیم به استانبول برده شد و اکنون نیز در آنجا نگهداری می‌شود (فیرحی، ۱۳۸۲، ص. ۹۱-۹۲). چنان‌که نشان داده خواهد شد، این دیدگاه با مندرجات متون تاریخی و موازین مقرر علمی تاریخ مطابقت ندارد و طرح آنها به منزله «گزاره‌ای تاریخی» پرسش‌برانگیز است.^۴

در این پژوهش به این پرسش پاسخ داده خواهد شد که گزارش‌های تاریخی درباره بُرده‌ای که خلفا ادعا می‌کردند منسوب به پیامبر است از نظر اسناد تاریخی تا چه اندازه معتبر است.

با عنایت به پرسش یادشده، چنین فرضیه‌ای در نظر گرفته‌شده: نظر به اینکه در متون متقدم، روایت بُرده کعب بن زهیر تأیید نشده و نیز با طرح روایت‌های دیگر، تلویحاً به آن تردید وارد شده و سرانجام از آنجایی که بُرده از لوازم مشروعیت بخش خلافت بوده است، از این رو، برای کسب مشروعیت در هر حال تلاش می‌شد تا وجود چنین «جامه‌ای» نزد ایشان تأیید شود.

در خصوص پیشینه تحقیق حاضر، مهم‌تر از همه، «احمد تیمور پاشا» دیدگاه‌هایی را در این زمینه مطرح کرده است. وی در ضمن معرفی «آثار برجای‌مانده از

^۴ از نمونه‌هایی که می‌توان گفت با مسکوت گذاشته‌شدن موضوع، نوعی احتیاط در پیش‌گرفته شده، مدخل بُرده در *دایره‌المعارف بزرگ اسلامی* است (آذرنوش، ۱۳۸۱، ص. ۶۹۰-۶۹۲). هرچند رویکرد نویسنده، شرح «قصیده بُرده» بوده تا شرح خود بُرده، در همان اشاره مختصر نیز به جزئیات روایت بررسی‌شده این مقاله توجهی نشده است. برخی هم مانند «استیلمن» با اشاره‌ای موجز و بدون ورود به جزئیات، آن را به‌طور کلی «افسانه‌ای» خوانده است (Stillman, 2003, p. 14).

تنها یک بُرده در دسترس بوده و آن، همانی بوده که پیامبر (ص) به کعب داده و از طریق او به معاویه و سپس به دست سفاح و عباسیان افتاده است.

دیدگاه یادشده و شیوه روایی آن، در روزگار معاصر نیز طرفدارانی پیدا کرده است؛ برای نمونه: جرجی زیدان (حدود ۱۹۰۲ تا ۱۹۰۶م) همان نوشته خوارزمی را پذیرفته است و مطابق آن، بُرده مشهور به منزله هدیه به «کعب بن زهیر» داده شد و معاویه آن را از فرزندان کعب خریداری کرد. بدین ترتیب، در خزانه خلفای اموی و سپس عباسی نگهداری شد تا اینکه هلاکوخان پس از تسخیر بغداد، آن را از دست خلیفه مسعتصم بیرون آمده و به یغما رفته، اما پس از آن، ادعا شد که «بُرده واقعی» از میان نرفته است، بلکه توسط بازماندگان عباسی به مصر برده شده و در زمان سلطان سلیم از دست ایشان بیرون کشیده و امروزه در «استانبول» نگهداری می‌شود (زیدان، ۱۳۳۲ق، ج. ۱/۱۲۹).^۲ دیدگاه یادشده در دانشنامه اسلام ویرایش دوم^۳ نیز ملاحظه می‌شود (Basset, 1986, p. 1314-1315).

در یکی از منابع درسی-دانشگاهی در پیوند با رشته‌های «تاریخ» و «علوم سیاسی» به نام نظام

^۱ در خصوص این هدیه باید گفت نخست، کعب در دوره پیش از مسلمانی، سروده هجوآمیزی بر ضد پیامبر (ص) گفته بود و سپس پشیمان، توبه و مسلمان می‌شود و نزد پیامبر (ص) در حق ایشان قصیده‌ای مدح‌آمیز انشاد می‌کند که به نام «بانت سعاده» شهرت یافته است. چون پیامبر (ص) «بُرده یمانی» خود را به او هدیه می‌کند، این قصیده به «البُرده» هم پراوازه شده و مطابق یک پژوهش حدود ۷۰۰ قطعه شهر با مطلع «بانت سعاده» تاکنون سروده شده است (Basset, 1997, p. 316).

^۲ همچنین در اثر معاصر دیگری نیز تقریباً به همان شیوه نگریسته شده است (کتانی، ۱۳۹۱، ص. ۱۰۵).

^۳ در «دانشنامه جهان اسلام»، مدخلی برای بُرده در نظر گرفته نشده و در عین حال در مدخل «رداء» که می‌توانسته است به «بُرده» هم اشاره‌ای شود و حتی واژه بُرده هم به کار نرفته است (منصوری‌مقدم، ۱۳۹۳) و ظاهراً در ذیل مدخل‌های دیگر هم توضیح داده نشده است.

مدخل اخیر، چند استناد معدود درباره سرنوشت برده آمده است و در خصوص ادعاهای حکومت عثمانی درباره برده نیز صرفاً گفته شده که «فاقد اسناد تاریخی است» (مشایخ فریدنی، ۱۳۷۱، ص. ۷۸). به‌هرروی، در مدخل یادشده، مدعای خود را به‌صورت علمی با پژوهشی استنادی بیان نکرده و به‌یک‌باره نتیجه‌گیری کرده است.

۲. روایت نخست: «برده»^۳ اهدایی به کعب

همان‌گونه که پیش‌تر اشاره شد، در روایت نخست، چنین عنوان شده که برده ادعاشده خلفای اموی و عباسی، هدیه پیامبر (ص) به «کعب بن زهیر» بود که او حاضر نشد به معاویه بدهد و سپس از طریق فرزندان به معاویه فروخته شد و بدین ترتیب به دست خلفای بنی‌امیه افتاد. پس از آن، به دست خلفای بنی‌عباس رسید تا اینکه پس از سقوط خلافت بنی‌عباس و مطابق با روایتی به دست خاندان بنی‌عباس به مصر برده شده و در زمان سلطان سلیم عثمانی از دست بنی‌عباس مصر به درآمده و بدین ترتیب، اینک در استانبول در «موزه توپ قاپی سرای» موجود است. چنان‌که دقت در متون تاریخی نشان می‌دهد، این روایت با اینکه آوازه زیادی به دست آورده، در واقع در میان متون تاریخی متقدم، به آن اشاره‌ای نشده است. گویا کهن‌ترین منبع تاریخی که از برده هدیه‌شده به کعب یاد می‌کند، کتاب *الشعر*

پیامبر (ص) «بخشی را به «البرده» اختصاص داده و براساس برخی منابع عمدتاً عربی سده‌های نخستین اسلامی و تعدادی از منابع متأخر، قلمرو مملوکان و سپس عثمانی تلاش کرده تا تاریخچه‌ای از برده مطرح کند، اما وی به برخی از منابع متقدم عربی (برای نمونه کتاب «الزهد») و فارسی سده‌های میانه عنایتی نداشته است (تیمور، ۱۹۵۱م، ص. ۷-۲۱). البته پیش از آن، دیدگاه‌های وی در مقاله‌ای با عنوان «الآثار النبویه» نیز پرداخته شده بود (تیمور، ۱۳۴۸ق، ص. ۳۴۳-۳۵۵). همچنین شماری از پژوهشگران عرب، در آثار خود به موضوع «برده» و به‌ویژه روایت کعب اشاره کرده‌اند اما به اختلاف‌نظرها عنایت نداشته‌اند (زیدان، ۱۳۳۲ق، ج. ۱/۱۲۹؛ حسینی، ۱۴۱۶ق، ص. ۶۱۴-۶۱۵).

در مدخل دانشنامه‌ای با عنوان «خرقه سعادت» در *اسلام انسیکلوپدیسی*^۱ چاپ استانبول نیز موضوع مناقشه برانگیز بودن «برده» مطرح شده است. در اینجا باوجود تلاش و شیوه ارزنده برای بازگویی سابقه اجمالی درباره برده پیامبر (ص)، تنها به برخی از متون و منابع مراجعه شده و صرفاً دو روایت اول و دوم بیان شده است و به‌هرروی، هدف نویسنده مدخل بیشتر، نشان دادن سابقه برده موجود در «موزه توپ قاپی سرای»^۲ استانبول بوده است. در این راه، از تأمل در روایت‌های کهن بازمانده و سرانجام در بیان مطالب، بیشتر بر دوره عثمانی و دوره معاصر متمرکز شده است (Atasoy, 1998, P. 374-377).

دیگر اشاره‌های اجمالی در مدخل‌های «کعب بن زهیر» (بنائیان اصفهانی، ۱۳۹۰، ص. ۱۱۵-۱۱۶) و «بانة سعادت» (مشایخ فریدنی، ۱۳۷۱، ص. ۷۷-۷۸) در *دایره المعارف تشیع* نیز دیده می‌شود که به‌ویژه در

^۳ گویا کتاب *العین*، نوشته خلیل بن احمد (متوفی ۱۷۰ق)، کهن‌ترین متنی است که به واژه برده اشاره می‌کند که در آن «برده» چنین وصف شده است: «ثوبٌ من بُرود العَصَبِ و الوَشِيِّ» (فراهیدی، ۱۴۲۴ق، ج ۱/۱۲۸). لغوی یادشده از اطلاعات سیاسی که درباره این واژه نزد خلفا وجود داشته، اطلاعی به دست نداده است. برای توصیف برده، ویژگی‌ها و تاریخچه آن، اطلاعات مفیدی در پژوهش «دزی» یافت می‌شود (دزی، ۱۳۴۵، ص. ۵۷-۶۱). در پژوهش یادشده، به‌رحال از کعب، «مردم ابله» و پیوند آن با خلافت، سخنی به میان نیامده است.

^۱ *İslam Ansiklopedisi*

^۲ Topkapi Palace Museum

۳۸۱ تا ۴۲۲ق)، مقارن و هم‌زمان بوده است.^۳ با توجه به مطالب یاد شده، باید گفت صرف‌نظر از «ابن قتیبه دینوری»، تا حدود دهه اول سده پنجم، سخنی روایت «بُرده کعب» و معاویه، در متون تاریخ‌نگاری و به‌طور کلی در متون تاریخی رواج گسترده‌ای پیدا نکرده است. گویا در واکنش به روایت‌هایی مانند آنچه «ثعالبی» آورده، قاضی «ابوالحسن ماوردی» (۳۶۴ تا ۴۵۰ق)، صاحب‌منصب دستگاه خلیفه القادر (خلافت ۳۸۱ تا ۴۲۲ق) و القائم (خلافت ۴۲۲ تا ۴۶۷ق)، از وجود اختلاف درباره سرمنشأ و خاستگاه البُرده نزد اهالی روزگار خویش^۴ سخن به میان می‌آورد. او ضمن روایت کعب و معاویه (همان روایت پیش‌گفته)، روایتی دیگر در میان می‌آورد که مطابق آن، البُرده جامه‌ای بوده که پیامبر (ص) در جریان غزوه تبوک و امان‌دادن و نوشتن مصالحه‌نامه برای اهل ایله در شام، به سرپرست ایشان هدیه کرده بود.

از روایت یادشده چنین برداشت می‌شود که به باور گروهی از اهل زمانه ماوردی، روایت نخست نادرست و در مقابل، روایت دوم صحیح و معتبر است. معنی روایت دوم آن است که بُرده خلفای عباسی، در میان خلفای نخستین بنی‌امیه موجود نبوده تا اینکه در روزگار آخرین خلیفه ایشان یعنی «مروان بن محمد» (خلافت ۱۲۷ تا ۱۳۲ق)، یکی از حاکمان وی آن را به دست می‌آورد و برای مروان می‌فرستد و در خزانه او بوده تا اینکه کشته می‌شود؛ سپس خلیفه نخست عباسی، «سفاح»، آن را از شخصی خریداری

و الشعراء، نوشته محمد بن مسلم بن قتیبه دینوری (۲۱۳ تا ۲۷۶ق)، در حدود نیمه دوم سده سوم قمری به بعد بوده است. نویسنده ضمن شرح حال «کعب بن زهیر» طی عبارتی کوتاه، اشاره می‌کند که «کساءالنبی» یا بُرده تقدیم‌شده به کعب را معاویه خریداری کرده و آن پوشاکی است که خلفا در عید قربان و فطر بر تن می‌کنند و این روایت از سوی «ابان فرزند عثمان بن عفان» آورده شده است (دینوری، ۴۲۳ق، ج. ۱/۱۴۲).

از قرار معلوم، روایت دینوری تا حدود دو سده پس از آن، در متون تاریخی اقبال و توجهی نیافته است. تنها در سال‌های نخستین سده پنجم قمری (حدود ۴۱۰ق) و در کتاب *ثمار القلوب فی المصاف و المنسوب*، نوشته ابومنصور ثعالبی (متوفی ۴۲۹ق) است که به این روایت عنایت می‌شود. چنان‌که ملاحظه می‌شود، این کتاب ثعالبی از جنس کتاب‌های تاریخ‌نگاری و حدیثی نیست. نویسنده تلاش کرده تا به اصطلاح «مشهورات» زمانه خود را گردآوری و عرضه کند. ثعالبی ضمن شرح ضرب‌المثل رایج^۱ درباره «بُرده‌النبی» که بر کهنگی دلالت داشته است،^۲ اشاره می‌کند این بُرده همان پاداش قصیده که پیامبر (ص) در ازای قصیده ستایش‌گرانه کعب در حق ایشان به وی هدیه کرده، بعدها معاویه آن را خریده و اکنون در میان «خلفا دست‌به‌دست می‌گردد» (ثعالبی، ۱۳۷۶، ص. ۶۷-۶۸؛ ثعالبی، ۱۴۲۸ق، ص. ۵۷). شایان ذکر است که نگارش کتاب یادشده با دوره خلافت «القادر» (خلافت

^۳ پیش از ثعالبی نیز «حمزه اصفهانی» (۲۷۰ تا ۳۶۰ق) در کتاب *السوائر الامثال علی افعال*، از ضرب‌المثل شدن جامه به میراث مانده پیامبر (ص) سخن گفته است، اما در آنجا، نه سخنی از دست بودن آن نزد خلفا و نه توضیحی درباره کعب و معاویه به میان آورده شده است (اصفهانی، ۱۴۰۹ق، ص. ۱۴۴).

^۴ در ترجمه فارسی این اثر در ایران، به جای «الناس» که در متن عربی به کار رفته، «علما» ترجمه شده است (ماوردی، ۱۳۸۳، ص. ۳۴۴).

^۱ این ضرب‌المثل را می‌توان در سده ششم قمری، در کتاب *فرائد الخرائد فی الامثال*، نوشته یوسف بن طاهر خوئی (متوفی ۵۴۹ق) یافت: «اعتق من بُرده النَّبِيِّ، و من لاهبی و من [بر] اعز من التَّرياق» (خوئی، ۱۴۲۰ق، ص. ۳۷۵).

^۲ «البُرده النَّبِيِّ: يضرب بها المثل فی البلی و الخلوقة، فقال اعتق من الحنطه و من البُرده النَّبِيِّ».

(ابن اثیر، ۱۳۸۵ق، ج. ۲/۲۷۶) و منارات السائرین الی
حضرة الله جل جلاله و مقامات الطائرین نوشته
نجم‌الدین رازی (متوفی ۶۵۴ق) (رازی، ۱۴۲۵ق، ص.
۲۲۱-۲۲۲)، دیده می‌شود.^۲

برخلاف همه تأییدهای یادشده، شاید آنچه به‌زعم
«ماوردی» باعث شده تا درباره آن «در میان مردم
اختلاف به وجود آید»، یکی آن باشد که در منابع
متقدم، به بُرده هدیه‌شده به کعب روایت و رسیدن آن
به دست معاویه، اشاره‌ای در کار نیست. این برداشت
دست‌کم از چند منبع متقدم به دست می‌آید. در همین
زمینه می‌توان گفت گویا کهن‌ترین منبع تاریخی که از
وجود «جامه» منسوب به پیامبر (ص) نزد «خلفای
عباسی» یاد می‌کند، کتاب الزهد نوشته عبدالله بن مبارک
مروزی (۱۱۸ تا ۱۸۱ق) است. نویسنده در آن، ضمن
وصف ویژگی‌های «ثوب رسول‌الله» می‌نویسد که «نزد
خلفا بوده» و «کهنه و مندرس» شده است. در این
گزارش، سخنی از کعب و به طریق اولی معاویه به میان
نمی‌آید و حتی به واژه «البُرده» هم اشاره نمی‌شود؛
بنابراین نویسنده چگونگی دستیابی خلفا به آن را بیان
نکرده است.^۳ پس از آن، ابن هشام (متوفی ۲۱۳ یا
۲۱۸ق) در «سیره النبویه»، با وجود اینکه به ماجرای

کرده که نامش در میان نیامده است. ماوردی درباره
وجود بُرده در زمانه خویش سخنی به میان نمی‌آورد
اما تلویحاً چنین برداشت می‌شود که وی به وجود آن
در دست خلفای معاصر خویش اذعان داشته است
(ماوردی، ۱۴۲۷ق، ص. ۲۵۷).

در احکام‌السلطانیه، نوشته ابی یعلی محمد بن
الفراء (متوفی ۴۵۸ق)، نیز دو روایت یادشده آمده
است؛ با این تفاوت که ابن فراء از عبارت وجود
«اختلاف در میان مردمان» زمانه خود سخنی به میان
نمی‌آورد و به‌جز آن، در همه نمونه‌ها حتی
جمله‌بندی‌ها نزدیکی زیادی به هم دارند (ابن فراء،
۱۴۲۱ق، ص. ۲۰۲). بنابراین برای نخستین بار،
موضوع روایت «بُرده کعب» و معاویه مطرح از سوی
نویسنده‌ای صاحب‌منصب در دستگاه خلافت
بنی‌عباس به تردید کشیده شده و البته ابن فراء نیز
چنان اندیشیده است و در عین حال، برای «روایت
دیگر» دست‌کم به همان اندازه «روایت نخست»
اعتباری قائل شده است (نک به مطالب بعدی).
به‌هرروی، روایت کعب و معاویه با وجود تردیدهای
واردشده ماوردی و ابن فراء، همچنان از سوی
نویسندگان و مورخان سده‌های ششم تا هفتم قمری،
به‌منزله «یگانه» روایت پذیرش شده در این زمینه باز
روایت شده است؛ از جمله در کتاب صفوه‌التصوف
(ابن قیسرانی، ۱۴۲۷ق، ص. ۱۲۶)، نوشته محمد بن
طاهر مقدسی مشهور به ابن القیسرانی (۴۴۸ تا ۵۰۷
ق)، تاریخ طبرستان (در حدود سال ۶۱۳ق) (ابن
اسفندیار، ۱۳۶۶، ص. ۱۶۶)، عوارف المعارف
شهاب‌الدین ابو حفص سهروردی (متوفی ۶۲۳ق)
(سهروردی، ۱۴۲۷، ج. ۱/۲۲۲)،^۱ الکامل فی التاریخ

^۲ این اثیر در جای دیگر البته به بُرده کعب اشاره کرده و روایت
سرایش قصیده «بانث السعاد» و هدیه بُرده به وی را بیان می‌کند، اما
به‌هرروی، به خریداری آن از سوی معاویه سخن نگفته است (ابن
اثیر، ۱۴۰۹ق، ج. ۴/۱۷۵-۱۷۷).

^۳ در همه نمونه‌های یادشده، مربوط است پیش از سقوط بغداد به
دست هلاکوخان مغول و نویسندگان یادشده در ضمن از وجود آن
بُرده نزد خلفای زمان خویش تا واپسین ایشان یعنی «المستعصم»
(خلافت ۶۴۰ تا ۶۵۶ق) یاد می‌کنند.

^۴ این روایت، به‌طور عینی در متون سده چهارم قمری روایت شده
است؛ مانند: اخلاق النبی و آداب، نوشته عبدالله بن محمد ابوالشیخ
(متوفی ۳۶۹ق) که تا نیمه دوم سده چهارم زنده بود. (ابوشیخ،
۱۴۱۸ق، ج. ۲/۱۵۱).

^۱ عبدالله بن اسعد یافعی (۶۹۸ تا ۷۶۸ق) در سده هشتم قمری، این
روایت را به‌طور عینی نقل کرده است (یافعی، ۱۴۲۴ق، ج. ۲/۵۷۰).

۳. روایت دوم: بُرده اهل ایله

همان‌گونه که اشاره شد، ماوردی در روزگار خود از روایت دومی یاد می‌کند که گروهی از اهالی آن روزگار، آن را به روایت کعب بن زهیر و معاویه، ترجیح داده‌اند. مطابق این روایت، دست‌کم تا روزگار خلافت مروان بن محمد، واپسین خلیفه اموی در دمشق، بُرده پیامبر (ص) در دسترس خلفا نبوده است. در روزگار مروان، سعید بن خالد که حاکم وی در میان اهل ایله بود، آن را گرفته و برای خلیفه فرستاده است. بدین ترتیب، بُرده به دست خلفا می‌افتد و پس از سقوط بنی‌امیه به دست «ابوالعباس سفاح»، نخستین خلیفه عباسی، می‌رسد و این‌گونه تا زمان ماوردی در میان خلفای عباسی دست‌به‌دست می‌شده است، اما این روایت دارای چه پیشینه‌ای است؟ می‌توان گفت اگرچه کل روایت ماوردی نیز در متون کهن روایت نشده، دست‌کم اصل وجود بُرده‌ای که به اهل ایله در شام هدیه شده باشد، در متن متقدمی چون *طبقات کبری* آمده است. ابن سعد مقارن با غزوه تبوک، درباره اهل ایله روایتی می‌آورد که در اصل از مسیحیان محسوب می‌شدند.^۴ پیامبر (ص) ضمن نوشتن مصالحه‌نامه با ایشان، جامه خویش را که از آن به‌منزله «بُرد یمانی»^۵ یاد می‌شود، به پیشکسوت آنها با نام «یحنه بن رویه»، هدیه کرده است (ابن سعد، ۴۱۰ق، ج. ۲۲۱/۱). می‌توان گفت این روایت، ریشه همان روایتی است که ماوردی به‌مثابه روایت دوم آورده است. بعدها در سده هفتم و هشتم قمری

مسلمان شدن کعب بن زهیر اشاره کرده، از وجود هرگونه هدیه‌ای که پیامبر (ص) به وی داده باشد و از جمله بُرده مدنظر، سخن به میان نیاورده است. قصیده او با به‌جای آنچه بعدها «قصیده بُرده» نامیده شد، «قصیده لامیه» نامیده شده است (ابن هشام، ۴۱۰ق، ج. ۱۴۳/۴-۱۴۴؛ ابن هشام، ۱۳۹۲، ج. ۴۰۶/۳-۴۱۶).

سپس محمد بن عمر واقدی (۱۶۸ تا ۲۳۰ق) در بخش «لباس رسول‌الله» و توصیف انواع آنها به «رداء حضرمی»، اشاره می‌کند که منظور همان «بُرده یمانی» است.^۱ وی در اینجا ضمن توصیف ابعاد آن^۲ و اشاره به این نکته که در هنگام ملاقات با «وفود» یا نمایندگان قبایل یا دیدارهای رسمی بر تن می‌کرده است، بر این باور است که این همان جامه‌ای است در زمانه و روزگار وی در دست «خلفا» قرار دارد و «کهنه‌شده» آن را «آسترکشی» کرده‌اند و در مراسم «عید قربان و فطر» بر تن می‌کنند^۳ (ابن سعد، ۴۱۰ق، ج. ۳۵۵/۱؛ ابن سعد، ۱۳۷۴، ج. ۴۳۳/۱) و اما اشاره‌ای نکرده که این جامه را به کعب بن زهیر بخشیده است. به‌غیر از این چند منبع حدیثی متقدم، متون تاریخ‌نگاری مانند *تاریخ یعقوبی* هم به موضوع یادشده هیچ اشاره‌ای ندارند.

^۱ پارچه‌ای عاری از لطافت و درواقع خشن که حاشیه‌هایش نیز حتی خشن‌تر بود؛ چنان‌که مراجعه‌کننده‌ای که در حضور ایشان، آن برد را کشیده بود، رد آن بر گردن مبارک پیامبر(ص) نقش بسته بود. اندازه پارچه حدود چهار ذراع طول (حدود ۱۸۰ سانتی‌متر) و دو ذراع عرض (حدود ۱۲۰ سانتی‌متر) می‌شد. همچنین گفته شده خرقره‌ای راه‌راه، جامه‌ای سیاه مربعی با جزئیات ظریف است (سیوطی، ۴۲۴ق، ص. ۲۱-۲۰).

^۲ می‌توان نظر سکه‌شناسان را درباره سکه «صله» یا مناسبتی خلیفه متوکل عباسی (خلافت ۲۴۸ تا ۲۳۲ق) پذیرفت که معتقدند در تصویر ضرب‌شده از متوکل بر آن سکه، متوکل کسوتی بر دوش دارد که همان بُرده پیامبر(ص) است (حمید، ۱۹۷۷-۱۹۷۸م، ص. ۲۶-۳۱).

^۳ در متن عربی چنین آمده است: «رداءه حضرمی...فهو عند الخلفاء قد خلق و طووه بثوب یلبسونه یوم الاضحی و الفطر».

^۴ در روایت ابن هشام از صلح پیامبر با «یحنه»، رهبر اهل ایله، به هدیه هرگونه لباس اعم از «برد یمانی» و غیر آن اشاره‌ای نشده است (ابن هشام، ۱۳۹۲، ج. ۴۳۲/۴-۴۳۳).

^۵ البته این جامه می‌تواند همانی باشد که مطابق روایتی «اکیدرا»، حاکم «دومه الجندل»، برای پیامبر (ص) فرستاد (ابن سعد، ۴۱۰ق، ج. ۳، ص. ۳۳۳). البته مشخص کردن درستی این مطالب بسیار دشوار است و در پژوهش دیگری می‌تواند به این مطلب توجه شود.

به‌مثابه روایت پذیرفته‌شده به‌جای روایت نخست کعب و معاویه مطرح شده است.

شمس‌الدین ذهبی (۶۷۳ تا ۷۴۸ق) در کتاب *تاریخ الإسلام و وفیات المشاهیر و الأعلام* روایت برده کعب را کنار نهاده است. او صرفاً روایت رسیدن برده از طریق مردم «ایله» در غزوة تبوک و رسیدن آن به ابوالعباس سفاح را پذیرفته و روایت کرده است (ذهبی، ۱۴۰۹ق، ج. ۱، ۵۹۰/۱).^۱ این روایت را عیناً ابن کثیر دمشقی (۷۰۱ تا ۷۷۴ق) نیز در کتاب *السیره النبویه* آورده است (ابن کثیر، ۲۰۰۶م، ص. ۱۷۸/۹).^۲ هردو نویسنده در مقایسه با روایت نخست، نام مروان بن محمد و بنابراین بنی‌امیه را هم از این «گزاره تاریخی» از قلم انداخته‌اند. پس از آنها، شهاب‌الدین قلقشندی (۷۵۶ تا ۸۲۱ق) که در قاهره و در قلمرو مملوکان پرورش‌یافته و مشغول به کار بود، در صبح *الاعشی فی صناعه الانشاء*، به استناد احکام سلطانیه ماوردی و ذکر هردو روایت منبع‌یادشده، ترجیحی میان دو روایت نداده است (قلقشندی، ۱۴۱۸ق، ج. ۲۹۰/۳). به سخنی دیگر، قلقشندی برخلاف ذهبی و ابن کثیر، دلیلی ندیده تا روایت اخیر را ترجیح دهد و در واقع با آوردن عبارت «درباره رسیدن آن به خلفا اختلاف‌نظر وجود دارد»، هیچ‌یک را بر دیگری ترجیح نداده است.

ازجمله مشکلاتی که پذیرش روایت اخیر را دستخوش دشواری می‌کند، روایتی است که نشان می‌دهد ادعای دیگری درباره «برده اهل ایله» در میان آمده است؛ چنان‌که یاقوت بن عبدالله حموی (متوفی

۶۲۶ق) می‌نویسد؛ اهالی «ایله» در سال‌های آغازین سده هفتم قمری، برده‌ای در دست دارند که معتقدند همان است که پیامبر (ص) در هنگام نوشتن مصالحه‌نامه برای ایشان، به آنها هدیه کرده است: «گویند: برد پیامبر (ص) که به یوحنا پسر رؤبه بخشید، هنوز در آن شهر هست و این هدیه پیامبر (ص) در هنگامی روی داد که یوحنا در تبوک نزد وی رفته بود» (یاقوت حموی، ۱۹۹۵م، ج. ۱، ۲۹۲/۱؛ یاقوت حموی، ۱۳۸۰، ج. ۱، ۳۷۴/۱).

می‌توان گفت تناقض‌گویی و ادعاهای گوناگون موجود درباره برده، نویسنده متأخر و مشهوری چون حافظ جلال‌الدین سیوطی (۸۴۹ تا ۹۱۱ق) را بر آن داشت تا توجیهی برای درک روایت‌های متناقض به دست آورد. از این رو، ضمن استناد به ذهبی و درج هردو روایت «برده کعب» و «برده اهل ایله» برای توجیه آن، چنین دیدگاهی را پیش آورد که مطابق آن «برده کعب» با انقراض امویان از میان رفته و گم شده است، اما از قرار معلوم و بررسی متون نشان می‌دهد که این برای نخستین بار نیست که خبر گم‌شدن و یا دست‌کم بی‌اطلاعی نویسندگان از وجود برده مطرح شده است. از این رو لازم است برای شناخت ماهیت «برده پیامبر (ص)» با بهتر است گفته شود برده‌های ادعا شده یا برده‌های منسوب به پیامبر (ص) به خبر و گزارش‌های متون درباره گم‌شدن و از میان رفتن این برده‌ها نیز عنایت ویژه‌ای شود. نخست و پیش از پرداختن به آن گزارش‌ها باید توجه شود که «روایت سوم» از «برده پیامبر (ص)» در دست است که از سوی بیشتر مورخان و نویسندگان مغفول مانده است.

۴. روایت سوم: برده حضرت علی (ع)

این روایت را می‌توان گزارش شیعی از تاریخ برده پیامبر (ص) به شمار آورد؛ زیرا عمدتاً در متون

^۱ وی همچنین روایتی «مرسل» را نیز افزوده که مطابق آن در هنگام وفات پیامبر (ص) برای ایشان دو برده در حال بافته‌شدن وجود داشته است، اما وی به اصل آن روایت تردید دارد (ذهبی، ۱۴۰۹ق، ج. ۱، ۵۹۰/۱).

^۲ قال: وأعطی النبی صلی‌الله‌علیه وسلم أهل أیله برده مع کتابه أمانا لهم، قال: فاشتره بعد ذلك أبو العباس عبد الله بن محمد بنلاثمائه دینار.

داشته است. وی بدون اینکه در خصوص «بُرده کعب» و یا «اهل ایل» سخن گفته باشد، بر این باور است که برخلاف تلاش مروان بن محمد برای جلوگیری از دست‌یابی خلافت عباسی به بُرده پیامبر (ص)، جامه مذکور به دست ابوالعباس سفاح افتاده است.^۲ با این حال، در روزگار «مقتدر» (۲۹۵ تا ۳۲۰ق) و در هنگامی که وی در نبرد کشته شد، آن بُرده سرنوشت نامعلومی پیدا کرده است. وی می‌نویسد در سال ۳۳۲ق که در حال نگارش کتاب *مروج الذهب* بوده است، نمی‌داند آیا آن «بُرده»، همچنان در دسترس بوده است؟ و آیا خلفای عباسی آن را همچنان در اختیار دارند یا خیر؟ وی می‌نویسد: «گفته می‌شود روزی که مقتدر کشته شد،^۳ بُرده بر دوش وی بود و نمی‌دانم این چیزها در این هنگام که سال سیصدوسی و دو است آیا نزد المتقی بالله که در رقه مقام دارد، در دسترس است یا اینکه از میان رفته است؟» (مسعودی، ۱۴۰۹ق، ج. ۳-۲۴۶/۳-۲۴۷).

بنابراین از قرار معلوم از هنگام مرگ مقتدر و در دوره‌های قاهر (۳۲۰ تا ۳۲۲ق) و راضی (۳۲۲ تا ۳۲۹ق) و تا زمان خلافت متقی (خلافت ۳۲۹ تا

حدیثی شیعه امامی آمده است. در متن احادیث آشکارا اشاره نمی‌شود که پیامبر (ص) به دست خویش آن را به علی (ع) هدیه کرده باشد یا اینکه از طریق خلفای پیشین به او رسیده باشد. به‌هرروی، مضمون این گزارش، یکی درباره‌ی وصف حضرت علی (ع) در هنگام بیعت برای خلافت و نخستین سخنرانی ایشان که برای نمونه در کتاب *الاهمالی* شیخ صدوق (متوفی ۳۸۱ق) درخور ملاحظه است (ابن بابویه، ۱۴۳۰ق، ص. ۳۵۵؛ ابن بابویه، ۱۳۷۶ق، ص. ۳۴۱). نمونه دیگر، گزارشی خارق‌العاده و به اصطلاح فراتاریخی است اما به این دلیل درخور اعتنا است که حاوی اشاره‌ای به وجود بُرده در دست علی (ع) می‌شود. مطابق باور شیعیان امامیه، حضرت علی (ع) ظاهراً با بهره‌گیری از «بُرده رسول‌الله» به شیوه‌ای کرامت‌گونه، شخصی که چندین سال از مرگ او گذشته بود و از «بنی مخزوم» بود، در گور زنده کرده و به سخن گفتن درآورده است (صفار، ۱۴۰۴ق، ص. ۲۷۳؛ کلینی، ۱۳۷۸، ج. ۲-۸۶/۲؛ کلینی، ۱۳۷۵، ج. ۳-۳۱۶/۳-۳۱۷؛ خصیبی، ۱۴۱۹ق، ص. ۱۵۹).^۱

به‌هرروی، «صفار»، «کلینی» و محدثانی مانند ایشان روشن نکرده‌اند که آن بُرده‌ای که نزد حضرت بود، چه سرنوشتی پیدا کرد و یا آیا آن بُرده همانی است که خلفای بعدی به آن دست پیدا کرده بودند؟

۵. روایت‌های مبتنی بر ازمیان رفتن «بُرده»

ظاهراً *مروج الذهب* ابوالحسن مسعودی (۲۸۰ تا ۳۴۵ق)، کهن‌ترین منبعی است که به گم‌شدن بُرده خلفا، با هر خاستگاه و انتسابی (اعم از بُرده کعب، «اهل ایل»، «حضرت علی (ع)» و غیر آن) اشاره

^۲ به نوشته ابو نصر بن مطهر بن طاهر مقدسی (متوفی ۳۸۱ق)، در کتاب *البدء والتاریخ* به اقدام مروان اشاره شده اما صرفاً در خصوص «قضیب» و «منخضفه» سخن گفته شده و به «البُرده» یا پوشاکی مانند آن اشاره‌ای نشده است (مقدسی، بی‌تا، ج. ۶/۷۲؛ مقدسی، ۱۳۷۴، ج. ۴-۶/۹۴۷).

^۳ گزارش کشته‌شدن مقتدر را ذیل نویس طبری، غریب قرطبی (متوفی ۳۷۰ق) شرح داده است. مطابق آن، مقتدر در هنگام کشته‌شدن، بُرده بر تن داشت و در لحظات پایانی عمر خود از تعداد معدود باقی‌مانده سربازان می‌خواست تا مقاومت کند و خود او «به نام خدا و پیمبر خدا و بُرده پیمبر وی توسل می‌کرد و قرآن به چهره می‌مالید» (قرطبی، بی‌تا، ج. ۱۱/۱۵۱؛ قرطبی، ۱۳۷۵، ج. ۱۶/۶۹۶۶) «و سرانجام پس از کشته‌شدن، عریان به گوشه‌ای افتاده بود تا مطابق با روایات مختلفی سرانجام به خاک سپرد» (قرطبی، ۱۳۸۷ق، ج. ۱۱/۱۵۲؛ قرطبی، ۱۳۷۵، ج. ۱۶/۶۹۶۷).

^۱ نمونه دیگری از روایت‌های شیعی که در آن از بُرده پیامبر (ص) نزد حضرت علی (ع) یاد می‌کند نیز در دست است (عاملی، ۱۴۳۰ق، ج. ۱۲/۳۴۳).

از آن سلاطین عثمانی و سپس موزه «توپ قاپی سرای» باشد؟^۳ همان‌گونه که پیشتر اشاره شد، در متون تاریخی پس از آن، دست‌کم تا سده هفتم قمری، همواره به حضور برده اشاره شده است؛ باین‌همه، با حمله مغول و تسخیر بغداد روایت‌های مربوط به برده پیامبر (ص) گوناگونی مطرح می‌شود که آنها نیز همگی تأکید می‌کنند که برده خلفای عباسی از میان رفته است.

شاید بتوان گفت در میان متون تاریخی سده هفتم قمری، متون فارسی در اظهارنظر درباره خبر گم شدن برده، پیشگام هستند و در این‌میان، منظومه همایون نامه که به احتمال زیاد، «حکیم زجاجی» آن را در حدود سال‌های ۶۶۶ تا ۶۷۶ ق سروده است، درباره سرنوشت برده، روایتی منحصر به فرد به میان آورده است. به نظر وی، هنگامی که خلافت عباسی به پایان رسید و «چو دور خلافت از ایشان بگشت»، کسی درباره آن برده به دست چه کسی افتاد آگاهی به دست نیاورد؛ مگر اینکه گروهی گفتند شخصی که نام وی مشخص نشده، آن را در «خانه‌ای» پنهان و شاید به تعبیری دفن کرده است (حکیم زجاجی، ۱۳۹۰، ج. ۸۷۳/۲). پس از آن، در قلمروی مملوکان، مورخان چون «ذهبی» و «ابن کثیر»، هرچند به تاریخ و خاستگاه برده اشاره کرده‌اند (نک مطالب پیشین)، از آثار ایشان اطلاعی از سرنوشت برده به دست نمی‌آید. چنین می‌توان برداشت کرد که دست‌کم تا سده هشتم قمری همانند آنچه «حکیم زجاجی» گفته بود، کسی از احوال آن خبری نداشته و یا به اعتبار و یا وثاقت آن روایت‌های اعتمادی نداشته‌اند. این مطلب را از نوشته دیگری در اوایل سده

۳۳۳ق)، کسی مانند مسعودی، مورخ معاصر، درباره دردسترس بودن آن در دستگاه خلافت اطلاعی نداشته است و این تردید درخوراعتنا برای اعلام دردسترس بودن آن برده پیامبر (ص) محسوب می‌شود. روایتی دیگر نیز در دست است که خبر فقدان موقت «برده و قضیب» خلفا را در هنگام نبرد میان «مسترشد» (۵۱۲ تا ۵۲۹ق) و سلجوقیان به دست می‌دهد. مطابق آن، سلطان سلجوقی برای مدتی «برده و قضیب» را از دست «خلیفه» به درآورده، نزد خود نگهداری کرده و چندی پس از آن، به خلیفه «مقتفی» (۵۳۰ تا ۵۵۵ق) عودت داده است. از این‌رو، مطابق آن، خلیفه «مستظهر» (۵۲۹ تا ۵۳۰ق) بدون دو نشانه مشهور خلافت کرده است (قلقشندی، ۱۴۱۸ق، ج. ۲۹۱/۳). این گزارش را «مصطفی جواد»^۱ تأیید کرده است (۱۹۷۵، ۱۶) اما در متون تاریخی دوره سلجوقی دیده نمی‌شود و در اصل سلطان سلجوقی که با خلیفه مسترشد نبرد کرده و او را اسیر کرد، مسعود فرزند محمد بن ملک‌شاه سلجوقی (حک ۵۲۹ تا ۵۴۷ق) بود. البته این محتوا در گزارش‌های دوره سلجوقی (ظهیری نیشابوری، ۱۴۰۰، ص. ۶۲) و حتی متون پس از آن دیده نمی‌شود (ابن اثیر، ۱۳۸۵ق، ج. ۱۶۵۲/۱؛ هم‌مدانی، ۱۳۹۲، ج. ۱۴۸۳/۲-۱۴۸۴). باین‌همه ماهیت خبر می‌تواند در ذهن این پرسش را متبادر کند که آن برده،^۲ چگونه پس از این حوادث و سال‌ها و حتی سده‌های پس از آن، امکان داشته همچنان در اختیار خلفای عباسی بغداد و مصر و پس

^۱ وی به منبعی استناد نکرده است اما گمان می‌رود که مرجع او برای این سخن، همان صبح‌الاعشی باشد.

^۲ چنان‌که پیشتر به «جبه» ارسالی «اکیدر» اشاره شد، اظهارنظر در این زمینه نیازمند پژوهش دیگری است اما می‌توان این گمان را مطرح کرد که برده‌های گوناگونی وجود داشته، اما چنان‌که ملاحظه می‌شود روایت «کعب» شهرت یافته است.

^۳ هرچند در زمان ثعالبی، برده پیامبر (ص) بسیار کهنه و مندرس شده بود، نمی‌توان درباره از میان رفتن آن در اثر پوسیدگی و یا ماندگاری به قطع سخن گفت. به‌هرروی، بررسی مادی این شیء تاریخی از نظر باستان‌شناسی، بی‌گمان پژوهش‌های دیگری را می‌طلبد.

هشتم قمری در ایران نیز می‌توان برداشت کرد.

هندوشاه بن سنجر نخجوانی در تجارب السلف (در سال ۷۱۴ قمری)، ضمن بیان خلافت ظاهر (خلافت ۶۲۲ تا ۶۲۳ق)، گزارشی به دست می‌دهد که مطابق آن، بُرده هدیه شده پیامبر (ص) به کعب، از طریق معاویه به بنی‌امیه و سپس به بنی‌عباس رسیده و تا زمان مستعصم در دست ایشان بوده تا اینکه پس از چیرگی مغول سرنوشت مبهمی پیدا کرده به تعبیر وی «بعد از آن احوال آن معلوم نشد». در ضمن، روایت احتمالی را هم آورده که بر پایه آن، بُرده به دست «رابعه خاتون» دختر مستعصم و همسر «هارون» فرزند شمس‌الدین جوینی رسیده است. نخجوانی حدس می‌زند که «ممکن است» از طریق مادر آن دختر (یعنی همسر سابق خلیفه مستعصم) که بعدها به ازدواج «عطاملک جوینی» درآمد، به دست دخترش افتاده است (نخجوانی، ۱۳۱۳، ص. ۳۴۴-۳۴۶).^۱ با این همه، باز هم دانسته نشده که در سال ۷۱۴ق که آن کتاب نوشته شده، بُرده چه سرنوشتی پیدا کرده است.

پس از دو سده سکوت در میان منابع مملوک، به یکباره متون آن سرزمین ادعا می‌کنند که بُرده‌ای در دست است که اینک در دست خلفای عباسی مصر نگهداری می‌شود. چنان‌که شمس‌الدین ابن زیات (متوفی ۸۱۴ق) در کتابی که در ذکر فضایل مصر و صحابه‌ای که به مصر رفته‌اند و در نیمه نخست سده نهم قمری نوشته شده و در بخشی با نام *تربه الشیخ ابی الفضل الجوهری* به قبری اشاره می‌کند که به «صاحب البُرده» شهرت داشته است؛ یعنی کسی از اصحاب پیامبر که صاحب بُرده هدیه شده از سوی پیامبر باشد. ابن زیات با این دیدگاه رایج در مصر

روزگار خود موافق نیست و درباره ماهیت چنین شخصی تردید دارد و بلکه احتمال داده که او یکی از «صالحان» بوده باشد. همچنین اشاره می‌کند که «بُرده‌ای» به جز آنچه در نزد خلفای عباسی بوده در دسترس نیست، اما می‌نویسد که آن بُرده همچنان در دست خلفای بنی‌عباس مصر است: «البرده التي فی أیدی بنی العباس و هی موجودة عندهم الی الآن» (ابن زیات، ۲۰۰۹م، ص. ۱۵۰). این نشان می‌دهد که در روزگار وی که خلفای عباسی خلافت خود را در مصر ادامه می‌دادند (خلافت ۶۵۹ تا ۹۲۳ق)، بُرده‌ای داشتند که ادعا می‌شد همان بُرده است که در روزگار پیشین در دست نیاکان ایشان از خلفای عباسی بوده است. این روایت در کتاب *تحفه الأحباب و بغیة الطلاب*، نوشته علی سخاوی (متوفی ۸۸۹ق) نیز به‌طور عینی روایت شده است (سخاوی، ۱۴۰۶ق، ص. ۲۹۸-۲۶۹).

حسین بن محمد دیاربکری (متوفی ۹۶۶ق/۱۵۵۹م)، قاضی مکه، در کتاب تاریخی خود به نام *تاریخ الخمیس فی أحوال أنفس نفیس*، اعتقاد دارد که بُرده هدیه شده پیامبر (ص) به کعب، از طریق معاویه به خلفای اموی و عباسی و سپس در روزگار وی به «سلاطین» عثمانی به میراث رسیده است: «و هی البرده التي عند السلاطین الی الیوم» (دیاربکری، ۱۹۷۳م، ج. ۱/۲). با این حال، شمار دیگری در همان ایام، همچنان اعتقاد داشتند که بُرده در دست خلفا در هنگام تسخیر بغداد به دست مغول از میان رفته یا سرنوشت نامشخصی پیدا کرده است؛ چنان‌که، سیوطی که پیشتر به او اشاره شد، در اواخر سده نهم و اوایل سده دهم قمری در مصر، معتقد بود بُرده در «فتنة تاتار» گم شده است (سیوطی، ۱۴۲۴ق، ص. ۳۴-۳۵). این تناقض آشکار و مطالب ضد و نقیض در میان مورخان نزدیک به هم در قلمرو عثمانی، نشان می‌دهد که سرگذشت بُرده روشن نیست و

^۱ این روایت در کتاب الفخری درج نشده است که یکی از منابع اصلی کتاب یادشده بوده و به تعبیری، ترجمه آزادی از آن به شمار می‌آمده است (ابن طقطقی، ۱۳۶۷، ص. ۴۴۱).

دلایل کافی برای روشن کردن آن نیز مقبول همگان نبوده است. از این رو، مورخ متأخر دیگری پس از ایشان در حدود اواخر سدهٔ دهم و اوایل سدهٔ یازدهم قمری و در قلمرو عثمانی به نام **احمد بن یوسف قرمانی** در کتاب *أخبار الدول و آثار الأول فی التاریخ* (متوفی ۱۰۱۹ق)، تلاش کرده تا با جدا کردن و تمایز میان دو «البرده»، تناقض‌ها را تا اندازه‌ای برطرف کند. وی نخست دربارهٔ برده‌ای که پیامبر (ص) به کعب هدیه کرده و به خلفای بنی‌امیه و سپس بنی‌عباس رسیده، چنین عنوان می‌کند که در هنگام رویارویی مستعصم با هلاکوخان، از دست خلیفه گرفته و در آتش سوزانده شده است. نیز مطابق روایتی دیگر، آن برده در زمان زوال بنی‌امیه از میان رفته و البته مطابق با روایتی دیگر، معاویه با آن کفن شده است. او در ضمن اشاره می‌کند که برده‌ای که اینک در دست سلاطین عثمانی و از جمله سلطان «مراد خان» است و به آن «تبرک» می‌جویند، همانی است که پیامبر به مردم «ایله» داده است و این روایت آخر را بر اساس تاریخ ذهبی با افزودن روایت «سلاطین عثمانی» بر آن گزارش کرده است (قرمانی، ۱۴۱۲ق، ج. ۲۵۰/۱-۲۵۱). بنابراین قرمانی ضمن اینکه خبر نسبتاً موثقی را که «برده خلفا پس از سقوط بغداد معدوم شده و یا گم شده است» توجیه کرده باشد و به آن برده‌ای اعتبار بخشیده باشد که در زمان وی، بازماندگان عباسی در قلمرو عثمانی ادعای آن را داشتند و سپس عثمانی‌ها بدان تمسک می‌جستند، آن توضیح برای خاستگاه «برده» دست‌وپا کرده است.

نتیجه‌گیری

برخلاف آنچه خوارزمی در سده چهارم قمری درباره انتساب برده‌های پیامبر (ص) به کعب بن زهیر نوشته و نیز گروهی از پژوهشگران معاصر که آن را

پذیرفته‌اند، آن گزاره تاریخی یکسره پذیرفتنی نیست. منابع کهن حدیث، اگرچه درباره خود برده سخن گفته‌اند اما درباره اهداء برده به کعب مطالبی عرضه نمی‌دارند و کتاب *الشعر و الشعر* ابن قتیبه دینوری که از قرار معلوم کهن‌ترین منبع آن است نیز در اصل، اثری درباره «تاریخ ادبیات» است که در قالب «تاریخ‌نگاری» و یا «حدیث» (اعم از معتبر یا غیر آن) نوشته‌نشده و پس‌از آن نیز از سوی مورخان رواج نیافته گسترش پیدا نکرده است و *لطائف المعارف* نیز که نخستین منبع روایت کننده دینوری، از نظر منبع متقدم و موثقی محسوب نمی‌شود که مضمون اخبار آن، متأثر از قالب شگفت‌آور و سرگرم‌کنندگی آن بوده است.

ماوردی و ابن فرّاء از جمله نخستین کسانی هستند که خبر اختلاف و تردید درباره روایت «برده» را به میان آورده‌اند و بیان «اختلاف» در میان اهل زمانه ایشان در زمینه پذیرش «اصیل بودن» روایت «برده» اهدایی پیامبر (ص) به کعب، باعث تأمل بیشتر در این زمینه خواهد بود؛ مطابق نظر گروهی در آن روزگار، برده‌ای که در دست خلفا قرار داشت، همان است که پیامبر (ص) به «اهل ایله» داده بود و نیز بر اساس آن، خلفای اموی تا روزگار «مروان بن محمد» از داشتن برده محروم بوده‌اند. البته خود روایت «برده اهل ایله» هم بی‌گفتگو نبوده و در سده هفتم قمری یاقوت خبر می‌دهد که اهل ایله، مدعی هستند، برده پیامبر (ص) همچنان در میان ایشان باقی است. افزون بر این می‌توان گفت موضوع هنگامی پیچیده‌تر می‌شود که از روایت محدثان شیعه امامیه نیز چنین برداشت می‌شود که برده‌های از پیامبر (ص) نزد حضرت علی (ع) بوده است که در هنگام بیعت خلافت بر تن پوشیده و یا در مواردی خاصی که نیاز به استعانت از آن بوده، بر تن می‌پوشیده است. هرچند درباره سرگذشت این برده اطلاعی به دست داده نشده است اما صرف اشاره به دست‌کم سه

روایت یعنی «بُردهٔ کعب»، «بُرده اهل ایل» و «بُرده حضرت علی(ع)» می‌تواند در نگاه محقق امروزی، اصالت سخن و ادعای خلفای عباسی را درباره بُرده یگانه «کعب» را به چالش بکشاند. افزون بر آن پیوسته اخباری از سوی مورخان به میان آورده می‌شود که بُرده در دست خلفای عباسی، گم‌شده و از میان‌رفته است. از جمله خبر از دست رفتن موقت بُرده به دست سلجوقیان و یا روایت «مسعودی» درباره گم‌شدن بُرده پس از کشته شدن «مقتدر» و سرانجام گم‌شدن و یا نابود شدن آن در هنگام فتح بغداد به دست هلاکوخان قابل اشاره است. در میان روایت‌های گوناگونی که برای سرنوشت بُرده مطرح شده است، مورخان ایرانی دستگاه ایلخانی که نزدیک‌تر به رویداد بودند، بر ناپدید شدن قطعی آن تأکید می‌کنند و سکوت متون سده هفتم و هشتم در قلمرو مملوکان نیز می‌تواند مؤید آن باشد. اما مجدداً در سده نهم و دهم از حاضر بودن آن نزد «خلفای عباسی مصر» سخن به میان می‌آید و سپس در متون معاصر عثمانی ضمن تأیید روایت اخیر، توجیهی برای خبر مشهور از میان رفتن بُرده به دست مغول‌ها مطرح می‌شود؛ به این ترتیب که بُرده گم‌شده را «بُردهٔ کعب» دانسته و بُرده نزد خلفای عباسی مصر و سپس سلاطین عثمانی را «بُرده اهل ایل» معرفی کرده‌اند.

منابع

آذرنوش، آذرتاش (۱۳۸۱). «بُرده». در *دایره‌المعارف بزرگ اسلامی* (کاظم موسوی بجنوردی، زیر نظر). بنیاد دایره‌المعارف بزرگ اسلامی. ابن اثیر، علی بن محمد (۱۳۸۵ق). *الکامل فی التاریخ*. دار صادر. ابن اثیر، علی بن محمد (۱۴۰۹ق). *أسد الغابه فی معرفه الصحابه*. دار الفکر. ابن اسفندیار، محمد بن حسن (۱۳۶۶). *تاریخ طبرستان*

(عباس اقبال آشتیانی، مصحح). پدیده خاور. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۳۰ق). *الامالی للصدوق* (محمدجواد محمودی). بنیاد معارف اسلامی. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۷۶). *الامالی للصدوق* (محمد باقر کمره ای، مترجم). کتابچی. ابن زیات، محمد بن ناصر (۲۰۰۹م). *الکواکب السیارة فی ترتیب الزیارة* (احمد تیمور، محقق). دار و مکتبه بیلون.

ابن سعد، محمد بن سعد (۱۴۱۰ق). *طبقات الکبری* (محمد عبد القادر عطا، محقق). دارالکتب العلمیه. ابن سعد، محمد بن سعد (۱۳۷۴). *طبقات* (محمود مهدوی دامغانی، مترجم). فرهنگ و اندیشه. ابن طقطقی، محمد بن علی (۱۳۶۷). *تاریخ فخری: در آداب ملک داری و دولت های اسلامی* (محمد وحید گلپایگانی، مترجم). علمی فرهنگی. ابن فرّاء، ابی یعلی محمد بن حسین (۱۴۲۱ق). *احکام السلطانیة* (محمد حامد الفیقی، محقق). دارالفکر.

ابن قیسرانی، محمد بن طاهر مقدسی (۱۴۲۷ق). *صفوه التصوف* (ابوعلی نظیف، مصحح). دارالکتب علمیه. ابن کثیر، اسماعیل بن عمر (۲۰۰۶م). *السیره النبویه*. دار نوبلیس.

ابن هشام، عبدالملک بن ایوب (۱۴۱۰ق). *السیره النبویه* (عمر عبدالسلام تدمری، محقق). دارالکتب العربی.

ابن هشام، عبدالملک بن ایوب (۱۳۹۲). *سیرت محمد رسول الله: از خناتق تا وفات* (مسعود انصاری، مترجم). مولی.

ابوالخلف الزغلول، عارف (۱۳۹۳). *ثعالی عبدالملک بن محمد*. در *دانشنامه جهان اسلام* (غلام علی حداد عادل؛ ج. ۹).

- ابوشیخ، عبدالله بن محمد (۱۴۱۸ق). *أخلاق النبی و آدابہ* (صالح بن محمد و نیان، مصحح). دارالمسلم.
- اصفہانی، حمزه بن حسن (۱۴۰۹ق). *سوانر الامثال علی افعال* (فہمی سعد، محقق). عالم‌الکتب.
- بنائیان اصفہانی، علی (۱۳۹۰). «کعب بن زہیر» در *دایرہ‌المعارف تشیع* (زیر نظر احمد صدر حاج سید جوادی و دیگران). مؤسسہ حکمت.
- تیمور، احمد (۱۹۵۱م). *آثار النبویہ*. دارالکتاب العربی.
- تیمور، احمد (۱۳۴۸ق). «الآثار النبویہ»، *الہدایۃ الاسلامیۃ*. المجلد الأول، محرم، الجزء ۸، ص ۳۴۳ - ۳۵۵.
- ثعالبی، ابو منصور (۱۴۲۸ق). *ثمار القلوب فی المضاف و المنسوب* (محمد ابو الفضل ابراہیم، محقق). مکتبہ العصریہ.
- ثعالبی، ابو منصور (۱۳۷۶). *ثمار القلوب فی المضاف و المنسوب* (رضا انزابی نژاد، مترجم). دانشگاه فردوسی.
- ثعالبی، ابو منصور (۱۸۶۷م). *لطائف المعارف*. بریل.
- ثعالبی، ابو منصور (۱۳۶۸). *لطائف المعارف* (علی اکبر شہابی، مترجم). آستان قدس رضوی.
- حسینی، ہاشم معروف (۱۴۱۶ق). *سیرہ المصطفیٰ*. دارالتعارف للمطبوعات.
- حکیم زجاجی (۱۳۹۰). *ہمایون نامہ: تاریخ منظوم* (علی پیرنیا، مصحح). میراث مکتوب.
- حمید، عبدالعزیز (۱۹۷۷-۱۹۷۸م). «بُردہ رسول اللہ علی مسکوکہ المتوکل المصورہ». *مجلہ المسکوکات* (بغداد)، العددان ۸-۹، ص ۲۶-۳۱.
- جوادی، مصطفیٰ (۱۹۷۵م). *فی التراث العربی*. منشورات وزارت الاعلام.
- خصیبی، حسین بن حمدان (۱۴۱۹ق). *الہدایۃ الکبریٰ*. مؤسسہ البلاغ.
- خوارزمی، ابو عبدالله محمد (۱۴۲۸ق). *مفاتیح العلوم* (عبدالامیر اعسم، محقق). دارالمنہل.
- خویبی، یوسف بن طاهر (۱۴۲۰ق). *فرائد الخرائد فی الأمثال* (عبدالرزاق حسین، مصحح). دارالفنائس.
- دزی، ر.پ.آ (۱۳۴۵). *فرہنگ البسہ مسلمانان* (حسنعلی ہروی، مترجم). دانشگاه تہران.
- دیاریکری، حسین بن محمد (۱۹۷۳م). *تاریخ الخمیس فی أحوال أنفس نفیس*. دار صادر.
- دینوری، احمد بن داود (۱۳۷۳). *اخبار الطوال* (تصحیح جمال الدین شیال، تحقیق محمد عبدالمنعم عامر). الشریف الرضی.
- دینوری، محمد بن مسلم بن قتیبہ (۱۴۲۳ق). *الشعر و الشعراء* (احمد محمد شاکر، محقق). دارالحديث.
- ذہبی، محمد بن احمد (۱۴۰۹ق). *تاریخ الإسلام و وفیات المشاہیر و الأعلام* (عمر عبدالسلام تدمری، محقق). دارالکتاب العربی.
- رازی، نجم الدین عبداللہ بن محمد (۱۴۲۵ق). *منارات السائرین إلی حضرۃ اللہ جل جلالہ و مقامات الطائرین* (عاصم ابراہیم کیالی، محقق). دارالکتاب العلمیۃ.
- زیدان، جرجی (۱۳۳۲ق). *تاریخ التمدن الاسلامی*. دار مکتبہ الحیات.
- سخاوی، علی بن احمد (۱۴۰۶ق). *تحفۃ الأحباب و بغیۃ الطلاب*. مکتبہ الکلیات الازہریہ.
- سہروردی، شہاب الدین ابو حفص (۱۴۲۷ق). *عوارف المعارف* (احمد عبد الرحیم السایح و توفیق علی وہبہ، محقق). مکتبۃ الثقافۃ الدینیۃ.
- سیوطی، جلال الدین عبدالرحمن (۱۴۲۴ق). *تاریخ الخلفاء*. دار ابن الحزم.
- صابی، ہلال بن محسن (۱۴۰۶ق). *رسوم دارالخلافہ* (میخائیل عواد، محقق). دارالرائد العربی.
- صفار، محمد بن حسن (۱۴۰۴ق). *بصائر الدرجات*

ماوردی، علی بن محمد (۱۴۲۷ق). *الأحكام السلطانية* (احمد جاد، محقق). دارالحدیث.

ماوردی، علی بن محمد (۱۳۸۳). *آیین حکمرانی* (حسین صابری، مترجم). علمی فرهنگی.

مسعودی، علی بن حسین (۱۴۰۹ق). *مروج الذهب* (یوسف اسعد داغر، محقق). مؤسسه دارالهجره.

مشایخ فریدنی، محمدحسین (۱۳۷۱). «بانث سعاد» در *دایره‌المعارف تشیع*، زیر نظر احمد صدر حاج سید جوادی و دیگران، بنیاد خیریه و فرهنگی شط، ج ۳، ص ۷۷-۷۸.

مقدسی، مطهر بن طاهر (بی تا). *البدء و التاریخ*. مکتبه الثقافه الدینیه.

مقدسی، مطهر بن طاهر (۱۳۷۴). *آفرینش و تاریخ* (محمد رضا شفیعی کدکنی، مترجم). آگه.

منصوری مقدم، هادی (۱۳۹۳). *ردا، دانشنامه جهان اسلام* (غلامعلی حداد عادل، زیر نظر). ج ۱۹.

<https://rch.ac.ir/article/Details/13829>

میرابوالقاسمی، سیده رقیه (۱۳۹۳). «خلافت». *دانشنامه جهان اسلام*، زیر نظر غلامعلی حداد عادل، ج ۱۵.

<https://rch.ac.ir/article/Details/8697>

نخجوانی، هندوشاه (۱۳۱۳). *تجارب السلف* (عباس اقبال آشتیانی، مصحح). طهوری.

همدانی، رشیدالدین فضل الله (۱۳۹۲). *جامع التواریخ: تاریخ اسلام و ایران* (محمد روشن، مصحح). میراث مکتوب.

یافعی، غفیف الدین عبد الله بن اسعد (۱۴۲۴ق). *نشر المحاسن الغالبه فی فضائل مشایخ الصوفیه اصحاب مقامات العالیه* (عبد الناصر سعدی و احمد عبدالله، محقق). مکتبه الثقافه الدینیه.

یاقوت حموی، ابن عبدالله (۱۹۹۵م). *معجم البلدان*. دارالصادر.

فی فضائل آل محمد (ص) (محسن کوچه باغی، مصحح). مکتبه آیه الله العظمی المرعشی النجفی (ره).

طبری، محمد بن جریر (۱۳۸۷ق). *تاریخ السام و الملوک*. محمد ابوالفضل ابراهیم. دارالسویدان ظهیری نیشابوری، ظهیرالدین (۱۴۰۰). *سلجوقنامه* (الکساندر مورتن، مصحح). میراث مکتوب.

عاملی، جعفر مرتضی (۱۴۳۰ق). *الصحيح من سيرة الإمام علی علیه السلام (المرتضى من سيرة المرتضى)*. المركز الإسلامی للدراسات.

فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۲۴ق). *کتاب العین*، عبدالحمید هندای. دارالکتب العلمیه.

فیرحی، داود (۱۳۸۲). *نظام سیاسی و دولت در اسلام*. سمت و مؤسسه آموزشی باقرالعلوم (ع).

قلقشندی، احمد بن علی (۱۴۱۸ق). *صبح الأعشى فی صناعة الإنشاء* (محمد حسین شمس الدین، مصحح). دارالکتب العلمیه.

قرطبی، عریب بن سعد (۱۳۸۷ق). *صله تاریخ طبری* (محمد ابوالفضل ابراهیم، محقق). دارالسویدان

قرطبی، عریب بن سعد (۱۳۷۵). *دنباله تاریخ طبری* (ابوالقاسم پاینده، مترجم). اساطیر.

قرمانی، احمد بن یوسف (۱۴۱۲ق). *اخبار الدول و آثار الاول فی تاریخ* (فهمی سعد و احمد حطیط، محقق). عالم الکتب.

کتانی، عبدالحی (۱۳۹۱). *نظام اداری مسلمانان در صدر اسلام* (علیرضا زکاوئی قراگوزلو، مترجم). پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و سمت.

کلینی محمد بن یعقوب (۱۳۷۸). *الکافی*. مؤسسه علمی و فرهنگی دارالحدیث و سازمان چاپ و نشر.

کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۷۵). *اصول کافی* (محمد باقر کمره‌ای، مترجم). اسوه.

کشور.

یاقوت حموی، ابن عبدالله (۱۳۸۰). *معجم البلدان*

(علی نقی منزوی، مترجم). سازمان میراث فرهنگی

Resources

- Abu Shaykh, A. M. (1418 AH), *The Morals and Manners of the Prophet (S. Muhammad Vanyan. ed.)*. Dar al-Muslim. [In Arabic].
- Abul Khalaf al-Zaghloul, A. (2013). *Th`alabi Abd al-Malik bin Muhammad, Daneshnameh Jahan e Islam*, (Gh.A Haddad Adel. Supervision), vol. 9. <https://rch.ac.ir/article/Details/10117> [In Persian].
- Ameli, J. M. (2008). *The Authentic Narrations from the Life of Imam Ali (A.S.)*. Al-makaz eslami lilderasat. [In Arabic].
- Atasoy, N. (1998). *Hirka-I Saadet. Islam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfi, C.17: s.374-377.
- Azarnoosh, A. (2012). *Mantle*, in *Dayertol ma`arife bozorge eslami* (K. Mousavi Bojnarodi, Supervision). Great Islamic Encyclopaedia Foundation. [In Persian].
- Banaeean e Isfahani, A. (2010). *Ka'b bin Zuhair*, in *Dayerat al-maarefe Tashayo* (A. S. Haj Seyyed Javadi and others. Supervision), Hikmat Institute, vol. 14, pp. 115-116. [In Persian].
- Basset, R (1986). *Burda. Encyclopedia of Islam*. Brill, Vol. I, p 1314-1315.
- Basset, R. (1997). *Ka`b b.Zuhayr. Encyclopedia of Islam*. Brill, Vol. IV, p. 316.
- Dinawari, M. M. Q. (2002). *Poetry and poets* (M. Shakir, Ed.). Dar al-Hadith. [In Persian].
- Dhahabi Muhammad bin Ahmad (1988). *The history of Islam and the deaths of celebrities and scholars* (O. Tadmari. Ed.). Dar al-Kitab al-Arabi. [In Arabic].
- Dozi, R. P. A. (1966). *Culture of Muslim clothing* (H. A. Heravi, Trans). University of Tehran. [In Persian].
- Diyarbakri, H. M. (1973). *The History of Thursday: On the Conditions of Noble Souls*. Dar Sadir. [In Arabic].
- Dinawari, A. D. (1953). *The book of the long historical narratives*, (J. Shiyal. Ed.), al-Sharif al-Razi.A. [In Arabic].
- Farahidi, K. A. (2003). *The Book of Al-Ayn*, (A. H. Hindawi. Ed.), Dar al-Kitab al-Alimeh. [In Arabic].
- Firahi, D. (2003). *Political system and government in Islam*. Samt & Baqir al-Uloom Educational Institute. [In Persian].
- Hamdani, R. F. (2012). *Compendium of Chronicles: History of Islam and Iran* (M. Roshan, Ed.). Mirath e Maktoob. [In Persian].
- Hosseini, H. M. (1995). *The Biography of the Prophet*. Dar al-Ta'raif lilmatbooa't. [In Arabic].
- Hakim Zajaji (2011). *Homayounnameh: The Versified History* (A. Pirnia, E.). Mirath e Maktoob. [In Persian].
- Hamid, A. A. (1978-1977). *The Mantle of the Messenger of Allah on the Coin of Al-Mutawakkil: An Illustrated Study*. *Al-Maskukat magazine* (Baghdad), (8-9), 26-31. [In Arabic].
- Ibn-e Athir, Ali. M. (2006). *The Complete History*. Dar Sader.[In Arabic]
- Ibn-e Athir, Ali. M. (1988). *The Lions of the Forest in Knowing the Companions*. Dar al-Fakr . [In Arabic].
- Ibn –e Esfandiar, M. H. (1987). *History of Tabaristan* (A. Iqbal Ashtiani, Ed.). Padideh Khavar. [In Persian].
- Ibn-e Babaweyh, M. A. (2008). *The Dictations of Al-Saduq*, (M.J. Mahmoudi). Bonyade Ma'arif e Eslami.[In Arabic].
- Ibn-e Babaweyh, M. A.(1997). *The Dictations of Al-Saduq* (M.B.Kamrei. Trans.). Ketabchi.[In Persian].
- Ibn-e Zayat, Muhammad. N. (2009). *Al-Kawakb al-Siyarah in the order of al-Ziyarah* (A. Taimur, researcher). Dar and Maktaba Babylon. [In Arabic].
- Ibn Saad, M. S. (1989). *The Book of the Major Classes* (M. Atta, researcher). Dar al-Kitab al-Alamiya. [In Arabic].
- Ibn Saad, Muhammad. S. (1955). *The Book of the Major Classes* (M. Mahdavi Damghani, Trans.). Culture and thought. [In Persian].
- Ibn-e Tiqtqa, M. A (1988). *Al-Fakhri: On the Systems of Government and Islamic States* (M. V. Golpayegani. Trans.). Elmi wa Farhangi. [In Persian].
- Ibn-e Fara', A. Y. M. .H (2000). *The Laws of Islamic Governance* (M. H. Al-Fiqi. Ed.). Dar al-Fekr. [In Arabic].
- Ibn-e Qaysrani (1427 AH). *The Cream of Sufism* (A.A. Nazif, Ed.). Dar al-Kotobe Elmiye. [In Arabic].

- Ibn-e Kathir, O. I. (2006). *The Biography of the Prophet*. Dar Nobilis. [In Arabic].
- Ibn-e Hisham, A. A. M (1989). *The Biography of the Prophet* (O.A.S.Tadmari, Ed.). Dar al-Ketab e al-A`rabi. [In Arabic].
- Ibn-e Hisham, A. A. M. (2013). *The biography of Muhammad Rasul Allah: from the ditch to death* (M. Ansari. Trans.). Mola. [In Persian].
- Isfahani, H. H. (1988). *Common Proverbs in the Form of Af'al* (F. Saad, Ed.). [In Arabic].
- Javad, M. (1975). *On Arab Heritage*. Manshurat e Wezarate ala`lam. [In Arabic].
- Ketani, A. H. (2012). *Administrative system of Muslims at the beginning of Islam* (A.R. Zakavati Qaragozlu. Trans.). Pazhuheshgahe Howze wa daneshgah & Samt. [In Persian].
- Khasibi, H. H. (1998). *The Greater Guidance*. Moaseseh Al-Balagh. [In Arabic].
- Khwarazmi, A. A. M. (1428 AH). *The Keys of the Sciences* (A.A. A`Ssam, Ed.). Darul Manahel. [In Arabic].
- Kolyini, M. Y. (1999). *The Sufficient*. Moaseseh ye Elmi & Farhangi Dar al-Hadith & Sazman e Chap wa Nashr. [In Persian].
- Koleyni, M. Y. (1996). *The Principles of the Sufficient* (M.B.Kamrei, Trans.). Oswah. [In Persian].
- Mawardi, A. M. (2006). *The Laws of Islamic Governance* (A. Jad, Ed.). Dar Hadith. [In Persian].
- Mawardi, A. M. (2013). *The Laws of Islamic Governance* (H. Saberi, Trans.). Scientific and cultural. [In Persian].
- Masoudi, A. H. (1988). *The Meadows of Gold* (Y.A. Daghar, Ed.). Moaseseye Dar Hijrah. [In Persian].
- Mashaikh Faraidni, M. H. (1992). "Bant Sa'ad", In *Dayerat al maarif e Tashayo*, under the supervision of A. S. Haj Seyyed Javadi and others, Shat Charitable and Cultural Foundation, vol. 3, pp. 77-78. [In Persian].
- Maqdsi, M. T. (n.d.). *The beginning and the history*. Maktabt al-Thaqafa al-Diniye. [In Arabic].
- Maqdsi, M. T. (1995). *The beginning and the history* (M. Shafiei Kadkani. Trans.). Agah. [In Persian].
- Mansouri Moghadam, H. (2013). *Rada. Daneshnameh ye Jahan e Islam*, (GH.R.Haddad e Adel. Supervision). <https://rch.ac.ir/article/Details/13829> [In Persian].
- Mir abolQasimi, S. R. (2013). *Khilafah, Daneshnameh ye Jahan e Islam* (GH. A. Haddad e Adel, under supervision), vol. 15. <https://rch.ac.ir/article/Details/8697> [In Persian].
- Nakhjavani, H. (1934). *Experiences of Former Generations* (A. Iqbal Ashtiani. Ed.). Tahori. [In Persian].
- Qalqshandi, A. A. (1997). *The Dawn of the Blind in the Art of Composition* (M. H. Shamsuddin, Ed.). Dar al-Katab al-Elamiya. [In Arabic].
- Qurtobi, O. S. (1967). *The Continuation of Tarikh al-Tabari* (A. Ibrahim, Ed.). Dar al-Sweidan. [In Arabic].
- Qurtubi, O. S. (1997). *The Continuation of Tarikh al-Tabari* (A. Payandeh, Trans.). Asatir. [In Persian].
- Qarmani, A. Y. (1992). *Akhbar al-Duwal wa Athar al-Uwal fi al-Tarikh* (F. Saad & A. Hatit, Eds). Scholar of the Book. [In Arabic].
- Razi, N. A. M. (2004). *The Lighthouses of the Travelers to the Presence of God, the Exalted, and the Stations of the Soarers* (A. E. Ibrahim Kayali, Ed.). Dar al-Katab al-Elamiya. [In Arabic].
- Sakhavi, A. A. (1985). *The Gift of the Beloved and the Desire of the Seekers*. Maktabat al koliatie al-azhariye. [In Arabic].
- Suhrawardi, Sh. (2006). *The Knowledge of the Spiritually Learned* (A.A.R. Al-Saih and T.A. Wahba, Eds.). Maktabat al-thaqafye al-Diniye. [In Arabic].
- Siyuti, J. R. (2003). *History of the Caliphs*. Dar Ibn al-Hazm. [In Arabic].
- Sabi, H. M. (1985). *Customs of Dar al-Khilafah* (M. `Awad, Ed.). Dar al-Raed al-Arabi. [In Arabic].
- Safar, M. H. (1983). *Insights into the Degrees of the Virtues of the Family of Muhammad* (peace be upon him), (M. Koche Baghi, Ed.). Maktab e Ayatollah Azami al-Marashi al-Najafi. [In Arabic].
- Stillman, Y.L. (2003). *Arab dress: a short history from the dawn of Islam to modern times* (N. A. Stillman, Ed.). Brill.
- Tabari, M. J. (1967). *The History of Nations and Kings* [Tarikh al-Tabari], (M. Abulfazl Ibrahim, Ed.), Dar al-Suydan. [In Arabic].
- Timour, A. (1951). *The Prophetic Relics*. Darul Kitab al-Arabi. [In Arabic].
- Timour, A. (1929). *The Prophetic Relics*. al-Hidaiya al-Islamiyyah, Volume 1,

- Muharram, Part 8, pp. 343-355. [In Arabic]. Tha'alabi, A. M. (2007). The Fruits of Hearts: On Additions and Attributions (M. Abulfazl Ebrahim, Ed.). Al-Asriyah school. [In Arabic]. Tha'alabi, A. M. (1997). The Fruits of Hearts: On Additions and Attributions (R. Anzabinejad, Trans.). Daneshgah e Feddowsi. [In persian].
- Tha'alabi, A. M. (1867). The Subtleties of Knowledge. Brill. [In Arabic].
- Tha'alabi, A. M. (1989). The Subtleties of Knowledge (A.A. Shahabi, Trans.). Astan Quds e Razavi. [In persian].
- Yafe'i, A. A. A. (2003). The Spread of Prevailing Virtues: On the Merits of the Sufi Masters and the Possessors of High Spiritual Stations (A. Saadi & A. Abdullah, Eds). Religious culture library. [In Arabic].
- Yaqut Hamavi, A. (1995). The Geographical Dictionary. Dar al-Sadr. [In Arabic].
- Yaqut Hamvi, A. (2001). The Geographical Dictionary (A.N. Manzavi. Trans.). Sazmane mirath Farhangi e Keshwar. [In Persian].
- Zahiri Neishaburi, Z. (2021). The History of the Seljuks (A. Morten, Ed.). Mirath e Maktoob. [In Persian].
- Zidan, G. (1913). The History of Islamic Civilization. Dar Maktaba al-Hayat. [In Arabic].